

УДК 339.92(477) : (061.1 ЄС) (045)

**СТРАТЕГІЧНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З
ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ****Полторацька О.Т., к.е.н.
Кириченко А.І.***Національний авіаційний університет, м. Київ*

Основна мета наукового дослідження полягає в комплексному аналізі зовнішньоекономічних відносин України з Європейським Союзом. У статті розкрито основні напрямки співпраці і шляхи інтеграції України до ЄС. Розглянуто основні напрямки євроінтеграції, зазначено з якими країнами Україна має найбільший обсяг торгівлі товарами та послугами. Проаналізовано обсяг залучених іноземних інвестицій в економіку України та обсяг прямих інвестицій з України в економіку країн світу. Досліджено сучасний стан соціально-економічного розвитку країни та проблеми, на яких національний уряд має акцентувати свою увагу при проведенні економічної політики. Проводиться деталізований аналіз, як переваг так і недоліків інтеграції України в Європейський Союз, а також зазначено, в яких сферах взаємодії Україна може бути цікавою для ЄС. Узагальнено результати дослідження щодо євроінтеграційних процесів в Україні, розроблено рекомендації, щодо ефективного співробітництва України з ЄС, що сприятимуть досягненню українським суспільством високих європейських стандартів, підвищення якості життя та добробуту громадян.

Ключові слова: Європейський Союз, міжнародні відносини, інтеграція, експорт, імпорт

UDC 339.92(477) : (061.1 ЄС) (045)

**STRATEGIC VECTOR OF DEVELOPMENT OF FOREIGN
ECONOMIC RELATIONS OF UKRAINE
WITH THE EUROPEAN UNION****Poltoratska O., PhD in Econ.Sc.
Kyrychenko A.***National aviation university, Kyiv*

The main purpose of research is a complex analysis of foreign economic relations between Ukraine and the European Union. The article deals with the main areas of cooperation and ways of integrating Ukraine into the EU. The basic directions of European integration are considered and specified with which countries Ukraine has the highest volume of trade in goods and services. The volume of foreign direct investments into the economy of Ukraine as well as the volume of direct investments

from Ukraine to economies of the world is analyzed. The actual socio-economic development state and issues that need to be focused by national government in conducting its economic policies are investigated. The detailed analysis of both advantages and disadvantages of Ukraine's integration into the European Union is made, and there is defined, in which areas of interaction Ukraine might be a most attractive for the EU. The results of investigating the European integration processes of Ukraine are generalized. The recommendations for effective cooperation between Ukraine and the EU are given, which contribute to achievement by Ukrainian society the highest European standards and therefore improvement of quality of life and welfare of citizens.

Keywords: The European Union, international relations, integration, export, import

Актуальність проблеми. Питання інтеграції України до ЄС залишається актуальним вже багато років. Європейська інтеграція і членство в Європейському Союзі є стратегічною метою України тому, що це можливість реалізації національних інтересів, побудови економічно розвиненої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин. Проте для досягнення поставленої мети необхідна повна співпраця держави з кожним громадянином України. Саме тому доцільно обґрунтувати необхідність інтеграції України до європейських структур, зближення інституційних складових Європейським Союзом, впровадження європейських стандартів в різні сфери діяльності суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вступу України в ЄС цікавило багатьох авторів. Е. Вілсон («Українці: несподівана нація»), М. Горинь («Український шлях до Європи»), П. Рудяков та О. Ковальова («Інтеграційні можливості для України після розширення Євросоюзу»), О. Храбрый. Слід відмітити таких авторів, як А.С. Гальчинський, О.А. Корнієвський, В. Опришко, В. Посельський, в статтях яких детально розкрита нормативно-правова база стосунків Україна - ЄС, глибокий аналіз цих відомостей, детально переглянуті проблеми і перспективи розвитку стосунків Україна – ЄС, а також суспільно-політичних діячів Є.Д.Холстїніна, О.Дугїна, З.Бжезинського, О.Лєдяєва, С.Хантїнгтона. Разом з тим, існує дефіцит знань по ряду оптимального стратегічного вектору України, зокрема щодо узгодження цілей національного інституційного регулювання та лібералізації господарських взаємовідносин в умовах глобалізації, саме тому проблема залишається актуальною.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі зовнішньоекономічних відносин України з Європейським Союзом.

Досягнення мети зумовило постановку та вирішення наступних завдань: розкрити основні напрями співпраці і шляхи інтеграції України до ЄС; охарактеризувати сучасний стан зовнішньоторговельного обороту України з країнами ЄС; проаналізувати динаміку розвитку зовнішньоторговельних зв'язків; сформулювати основні шляхи, визначити оптимальний вектор України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічні перетворення, які відбуваються в Україні, мають на меті поступову інтеграцію українських підприємств до системи міжнародних економічних зв'язків, з одного боку, і залучення іноземних підприємців до діяльності в Україні - з іншого.

Зовнішньоекономічна діяльність сприяє розвитку перспективних напрямів експортного потенціалу. Саме за рахунок зовнішньоекономічної діяльності Україна вирішує проблему нестачі енергоносіїв, новітніх машин та устаткування, технологій, деяких товарів народного споживання.

Європейський Союз - економічний та політичний союз держав-членів Європейських Спільнот, який об'єднує 28 держав з населенням понад 505 млн. людей. Загальний валовий внутрішній продукт Європейського Союзу становить понад 18,4 трлн. \$. [1].

Головними цілями Європейського Союзу у відповідності із Амстердамським договором є:

- створення міцного союзу народів Європи;
- сприяння збалансованому та тривалому економ прогресу завдяки ліквідації внутрішніх кордонів, посиленню економічної та соціальної взаємодії;
- утвердження власної ідентичності в міжнародній сфері шляхом проведення спільної зовнішньої політики і політики в галузі безпеки, а в перспективі і спільної оборонної політики;
- розвиток співробітництва в юридичній сфері;
- збереження та примноження загального добробуту [2].

Євроінтеграційні прагнення України стали невід'ємними реаліями політичного сьогодення, а європейські орієнтири набули практичного втілення у низці рішень та дій і української держави, й офіційних

органів Євросоюзу. Інтеграція України до ЄС має переваги і недоліки, основні з яких наведені нижче.

Отже, Україні під час вступу до ЄС, слід акцентувати увагу на використанні саме позитивних моментів євроінтеграції з оптимальним вектором розвитку стратегії та лінію поведінки по запобіганню зазначених загроз на територію України [3].

Таблиця 1 - Переваги та недоліки інтеграції України в ЄС

Вектор розвитку	Переваги	Недоліки
Політичний	<ul style="list-style-type: none"> - Будучи членом ЄС, Україна буде залучена до Спільної європейської політики безпеки та оборони (ССПБО), яка гарантуватиме Україні державний суверенітет і територіальну недоторканість. - Стабільність політичної системи. 	<ul style="list-style-type: none"> - Небезпека втягнення України в конфлікт цивілізацій між Заходом і мусульманським світом. - Погіршення відносин з країнами СНД. - Невизначеність стратегії розвитку ЄС.
Економічний	<ul style="list-style-type: none"> - Забезпечення розвитку малого та середнього бізнесу. Набуває особливої значущості проведення політики продуктивної зайнятості. - Впровадження стандартів ЄС у виробництво. - Україна, будучи членом ЄС, матиме значні можливості для динамічного розвитку туристичної та рекреаційної галузі, розширення міжнародного співробітництва в цій сфері. - Об'єднання енергетичних потенціалів країн у масштабах Євразійського континенту, посилення ролі України як енерготранзитної держави. 	<ul style="list-style-type: none"> - Можливе переміщення в Україну шкідливих виробництв. - Втрата конкурентоспроможності певних галузей. - Складність переходу на європейський рівень цін, який призводить до різкого подорожчання товарів першої необхідності.
Соціальний	<ul style="list-style-type: none"> - Формування середнього класу. - Реформування освіти, охорони здоров'я, соціального захисту. - Ефективний захист прав людини в інституціях ЄС. 	<ul style="list-style-type: none"> - Поглиблення демографічного спаду. - Проблема незаконної міграції та відтоку кадрів. - Ускладнення візового режиму зі східними сусідами.
Культурний	<ul style="list-style-type: none"> - Поширення української культури в країнах ЄС. - Широкий доступ до інформаційного потенціалу. 	<ul style="list-style-type: none"> - Переоцінка культурно-освітніх напрямків, що фактично означає зближення суспільної моралі з нормами країн Заходу. Крім того, ЄС є інструментом ідеологічного тиску на Україну.

Джерело: [http://confer-dsum.ucoz.ua/_fr/0/9724803.pdf]

Саме тому, входження до Європейського Союзу є логічним прагненням України до цивілізованої правової держави та розбудови демократичного суспільства. Інтеграція до Європейського Союзу є шансом для України остаточно перетворитися на стабільну державу, яка володіє безліччю перспектив.

В свою чергу можна зазначити що, цікава Україна для Європейського союзу в розвитку наступних секторів:

1. Природні ресурси – вугілля, залізняк, марганець, нікель, уран, запаси сірки.

2. Дешева і кваліфікована робоча сила.

3. Ринок збуту.

4. Промислові ресурси – хімічна промисловість і металургія, авіабудування, виробництво турбін, виробництво дешевої електроенергії, інше.

5. Агропромисловий комплекс - зернові культури, насіння олійних рослин, жири та олії тваринного та рослинного походження, готові харчові продукції, молоко та молочні продукти [4].

6. Енергетика – Бурштинська ТЕС, Хмельницька АЕС, Рівненська АЕС.

7. Виробництво зброї (стрілецька зброя, танки і броньовані машини, артилерійські системи, реактивні системи залпового вогню, бойові літаки і вертольоти, а також ракети).

8. ІТ - технології і кращі програмісти в світі. Україна входить в п'ятірку найбільших країн – виробників програмного забезпечення, причому 70% від виробленого йде на експорт.

Проаналізуємо основні результати міжнародних економічних відносин України та ЄС.

Торгівля товарами. Зараз Україна здійснює експорт продукції до країн-членів ЄС з 235 українських підприємств. Вимоги Європейського союзу гарантують високу безпеку, якість продукції і можливість торгувати не тільки на ринку ЄС, а й на інших міжнародних ринках, диференціювати збут, будувати ефективну стратегію продажу. Сьогодні Україна працює в напрямку «export-promotion» для виробників, пояснюючи шляхи виходу на ринки Європи і можливі преференції від експорту до країн ЄС. Зокрема, в 2014 році було вперше експортовано, у рамках автономних торговельних преференцій, цукру, крохмалю та більш активно - вівса, солоду та яєць [5].

Реалізація зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, що почне дію з 1 січня 2016 року, надає можливість розширити номенклатуру експортованих товарів.

За підсумком 2014 року Євросоюз став головним торговельним партнером України як за експортом, так і за імпортом товарів.

У 2013 році Україною найбільший обсяг торгівлі товарами було здійснено з країнами СНД - 36 %. Наступними торгівельними партнерами були країни ЄС - 31 % та Азії - 23 %.

У 2014 році товарообіг України перерозподілився. Перше місце посіли країни Євросоюзу - 35,5%, На другому місці з 29% - країни СНД. Частка країн Азії - 24%.

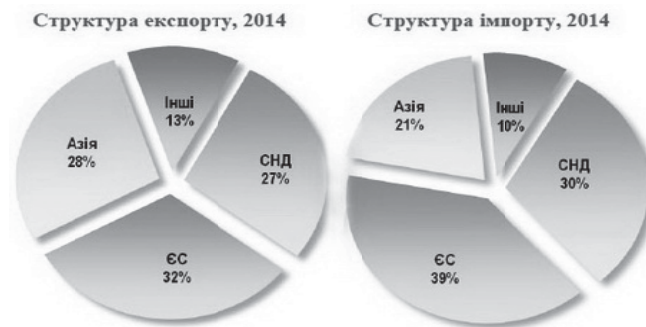

Рис. 1. Структура експорту та імпорту України 2014 р.

Джерело: [<http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/01/16/7029751>]

Експорт товарів з України за підсумками 2014 року становить 54,2 млрд. грн., що менше попереднього 2013 року на 14%. Найбільше в історії держави падіння обсягів відбулося у 2009 році (на рівні 41 %).

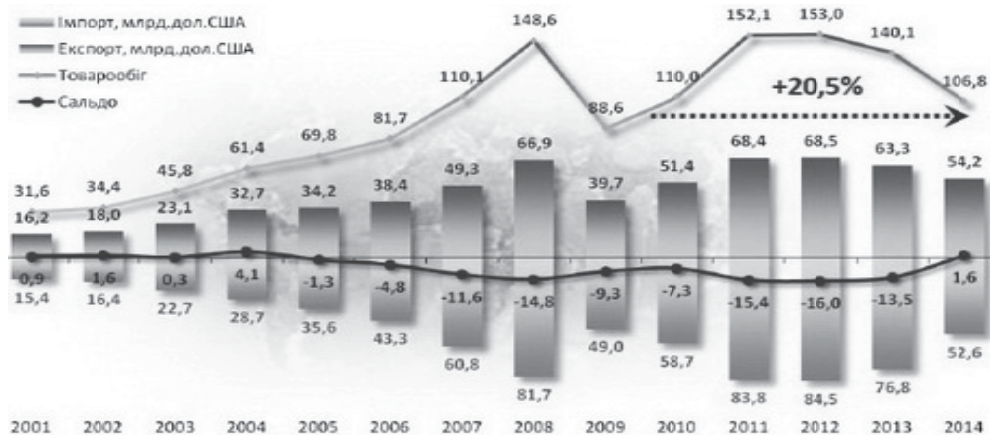

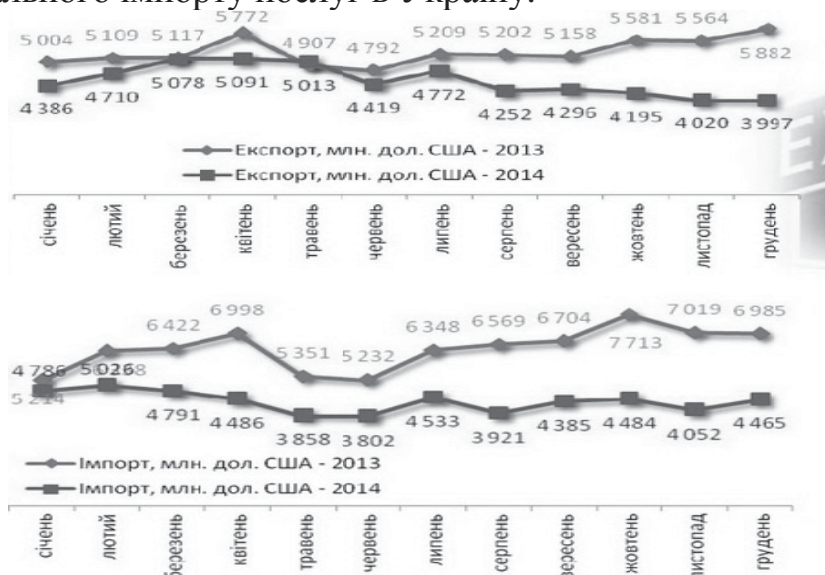
Рис. 2. Динаміка зовнішньоекономічної діяльності України в період з 2001-2014 рр.

Джерело: [<http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/01/16/7029751>]

На фоні загального зменшення обсягів торгівлі, у 2014 році відбулось зростання українського експорту до країн ЄС на 2 %.

Зростання обсягів поставок українських товарів відбулось майже до всіх країн ЄС. Це, перш за все: Нідерланди - 7%, Італія - 5%, Польща - 4%, Німеччина - 1%, інші країни - 2%. Зменшення українського експорту відбулось лише до Франції та Угорщини. Найвагомим чинником падіння експорту стали бойові дії на Донбасі [6].

Торгівля послугами. Обсяг торгівлі послугами між Україною та ЄС у 2014 році склав в обсязі 6 834,7 млн.дол. США або 40,3% від загального обсягу торгівлі послугами України. Експорт послуг до країн ЄС за згаданий період становить 3 889,0 млн.дол.США або 34,5% від загального обсягу постачання українських послуг (табл. 2). В свою чергу, обсяг імпорту послуг з країн ЄС сформувався у розмірі 2945,8 млн.дол.США або 51,9% від загального імпорту послуг в Україну.

Рис. 3. Динаміка зміни експортно-імпортних операцій України 2013-2014 рр.

Джерело: [<http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/01/16/7029751>]

У двосторонній торгівлі послугами між Україною та ЄС констатовано продовжує позитивне сальдо, яке збільшилось у порівнянні з 2013 р. на 959,5 млн. дол. США та склалося у розмірі 943,2 млн.дол.США [7].

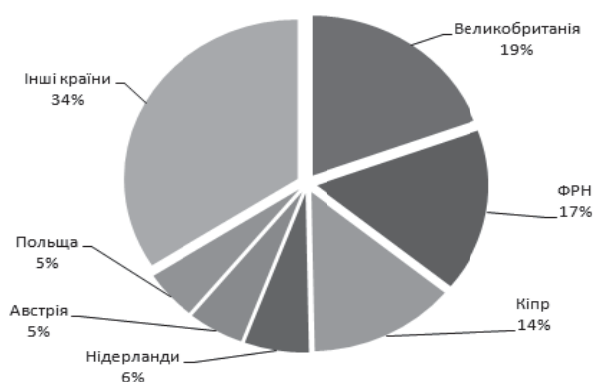
Таблиця 2 - Торгівля послугами України з ЄС у 2014 р.

(млн.дол.США)

	2014 рік	2013 рік	2014/2013	
			млн. дол.США	%
ЗТО всього по Україні	16 949,4	21 756,3	-4 806,9	77,9
ЗТО з ЄС	6 834,7	8 407,7	-1 573,0	81,3
Питома вага у загальному обсязі	40,3%	38,6%		
Експорт всього з України	11 273,3	14 233,2	-2 959,9	79,2
Експорт до ЄС	3 889,0	4 195,7	-306,7	92,7
Питома вага у загальному обсязі	34,5%	29,5%		
Імпорт всього до України	5 676,1	7 523,0	-1 846,9	75,4
Імпорт з ЄС	2 945,8	4 212,0	-1 266,2	69,9
Питома вага у загальному обсязі	51,9%	56,0%		
Сальдо всього по Україні	+5 597,2	+6 710,2	-1 113,0	
Сальдо з ЄС	+943,2	-16,3	959,5	

Джерело: [<http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ukraine-eu-trade>]

Основними партнерами (рис 4) України в Євросоюзі у торгівлі послугами в 2014 р. стали Великобританія (19,4%), ФРН (16,5%), Кіпр (13,8%), Нідерланди (6,0), Австрія (5,2%), Польща (5,0%).

*Рис. 4. Основні партнери України в Євросоюз у торгівлі послугами в 2014 р.
Складено авторами за даними [5]*

Основна частка українського експорту послуг припадала на ФРН (16,5%), Великобританію (16,5%), Кіпр (11,6%), Нідерланди (7,3), Польща (5,1%), Австрія (5,1%) (рис. 5).

*Рис. 5. Експорт послуг з України до ЄС в 2014 р.
Складено авторами за даними [5]*

Серед послуг, наданих країнам ЄС, скоротилися обсяги транспортних послуг на 171,2 млн.дол.США, ділових – на 135,2 млн.дол.США, пов'язаних з подорожами, – на 32,1 млн.дол.США, пов'язаних з фінансовою діяльністю, – на 24,7 млн.дол.США., але зросли обсяги послуг у сфері телекомунікації, комп'ютерних та інформаційних послуг на 113,9 млн.дол.

Головними імпортерами послуг з ЄС стали Великобританія (23,3%), Кіпр (16,6%), ФРН (16,4%), Австрія (5,4%), Польща (4,9%), Нідерланди (4,3%) (рис. 6).

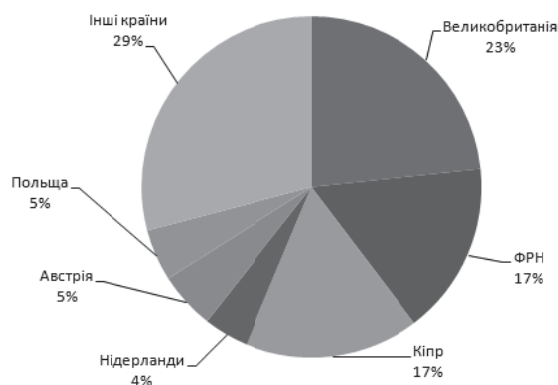

Рис. 6. Головні імпортери послуг з ЄС до України в 2014 р.
Складено авторами за даними [5]

Серед послуг, одержаних від країн ЄС, скоротилися обсяги роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності, – на 405,2 млн.дол.США, ділових – на 315,9 млн.дол.США, у сфері телекомунікації, комп'ютерних та інформаційних – на 181,3 млн.дол.США, транспортних – на 129,4 млн.дол.США. Натомість зросли обсяги послуг, пов'язаних з подорожами, на 55,4 млн.дол.США.

Ринок інвестицій. Обсяг залучених з початку інвестування прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) в економіку України на 31 грудня 2014 р. становив 45916,0 млн.дол. США (в розрахунку на одну особу населення складає 1072,0 дол.США).

Із країн ЄС із початку інвестування внесено 35575,5 млн.дол. США інвестицій (77,5% загального обсягу акціонерного капіталу). У 2014 р. В економіку України інвесторами з ЄС вкладено 1810,3 млн.дол. США прямих інвестицій (акціонерного капіталу). Зменшення капіталу за цей період становить мінус 10 146,2 млн.дол.США, (у т.ч. за рахунок курсової різниці – мінус 9379,9 млн.дол.США).

Основними інвесторами з Євросоюзу є Кіпр – 13710,6 млн.дол.США, ФРН – 5720,5 млн.дол.США, Нідерланди – 5111,5 млн.дол.США, Австрія – 2526,4 млн.дол.США, Велика Британія – 2145,5 млн.дол.США, Франція – 1614,7 млн.дол.США та Італія – 999,1 млн.дол.США.

Обсяг прямих інвестицій (акціонерного капіталу) з України в економіку країн світу на 31 грудня 2014 р. становив 6352,2 млн.дол.США, у т.ч. у країни ЄС – 6035,8 млн.дол. США (95,0% загального обсягу), в інші країни світу – 316,4 млн.дол. (5,0%).

Прямі інвестиції з України здійснено до 46 країн світу, переважна їхня частка спрямована до Кіпру (91,6%). Вимоги українських прямих інвесторів за борговими інструментами до підприємств прямого інвестування за кордоном на 31 грудня 2014 р. становили 206,4, млн.дол.США.[7]

Ринок робочої сили. Україна і ЄС заявляють про можливість скасування візового режиму для українців в 2015—2016 рр. з метою ще більшої інтеграції. Можна прогнозувати, що протягом кількох років після скасування візового режиму з України виїде близько 3 млн. людей — переважно в ЄС. Отже, варто очікувати п'яту еміграційну хвилю, і її основні причини будуть тіж, як і четвертої хвилі (на початку 1990-х рр.), — пошук кращих умов життєдіяльності й життєзабезпечення. За прогнозними оцінками польського Центру східних досліджень OSW, еміграція українців посилюватиметься до 2028 р. В 2015—2017 рр. і 2025—2028 рр. буде активне зростання, пов'язане спочатку зі скасуванням візового режиму, а потім з приєднанням до ЄС. Активній еміграції українців сприятимуть наступні чинники:

- 1) напружена воєнно-політична ситуація;
- 2) складна економічна ситуація;
- 3) зниження рівня зайнятості та значний розрив у доходах населення між Україною та країнами ЄС [8].

Період 2014–2015 рр. має стати важливим етапом прискорення економічного та соціального розвитку України шляхом здійснення прогресивного характеру структурних перетворень в економіці, поглиблення її зовнішньої інтегрованості та значного покращення діяльності ринкових інститутів, оскільки за протилежних умов Україна буде все більше і більше відноситися до числа країн з повністю залежним розвитком, в якій рівень соціальних протиріч буде нагромаджуватися. Отже, мова має йти про створення умов для ефективного і динамічного економічного зростання, що базується на інвестиціях та інноваціях, які забезпечать структурно-технологічну модернізацію вітчизняної економіки та стабільне підвищення добробуту громадян України.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку держави вимагає орієнтувати економічну політику на невпинне скорочення існуючого розриву між Україною та найбільш розвиненими країнами світу.

Економічні стратегії національних урядів у подальшому мають акцентуватися на вирішенні, передусім, таких проблем:

- підтримування передові позиції у наукових дослідженнях і технологіях з ряду пріоритетних напрямів (нанотехнології, ядерна енергетика, авіа-, ракетно- і суднобудування, новітнє матеріалознавство і т.д.) шляхом створення потужних об'єднань вітчизняних підприємств однієї галузі, а також розвитку виробничої кооперації з відповідними фірмами Євросоюзу, країн СНД та Азійсько-Тихоокеанського регіону.

- входження або утримання позицій в глобальному обороті високотехнологічної продукції та технологій;

- спеціалізація з надання інтелектуальних послуг в галузі фундаментальних і прикладних наукових досліджень і професійної освіти.

Виходячи з цього, слід: по-перше, усвідомити, що ключове значення для розв'язання сучасних економічних проблем України мають стати реформи, які виходять за рамки економічної сфери. «Бузьким місцем» є система правозастосування, передусім, судова і правоохоронна системи. Країна підійшла до такої фази, коли подальший економічний розвиток значною мірою буде визначатися функціонуванням інститутів державної влади. Макроекономічна стабілізація та ріст економіки неможливі без ефективного державного апарату, справедливого суду, достойної правоохоронної системи.

По-друге, необхідно створити інструменти економічного зростання, завдяки яким:

1) зростання здійснюється високими темпами, забезпечуючи подвоєння ВВП за 9–10 років;

2) піднесення супроводжується прогресивними структурними зрушеннями (тобто забезпечує диверсифікацію) й підвищує конкурентоспроможність країни;

3) демонстрація високих темпів розвитку і в середньостроковій, і в довгостроковій перспективі;

4) забезпечення зближення, за рівнем економічного розвитку, з найбільш розвиненими країнами (тобто темп зростання є більш високим, ніж середньосвітовий або ніж темп зростання у найбільш розвинених країнах).

По-третє, абсолютним пріоритетом мають стати реформи секторів, пов'язаних з розвитком людського потенціалу, насамперед освіти та охорони здоров'я. Головні конкурентні переваги сучасної високорозвиненої країни забезпечуються високою якістю людського потенціалу й тими факторами, які безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю людини.

По-четверте, здійснення будь-яких заходів економічної політики не повинне підривати досягнутий рівень макроекономічної стабільності. Грошова і фінансова стабілізація є найважливішим досягненням останнього десятиліття і найважливішим фактором формування сприятливого інвестиційного клімату.

По-п'яте, величезне значення у вирішенні завдань, що постали перед країною, має докорінне удосконалення її інституційної системи. Створення чітких і зрозумілих «правил гри» для всіх учасників

соціально-економічного життя є загальною базою для досягнення цілей соціально-економічного розвитку.

Висновок. Узагальнюючи результати дослідження щодо розвитку зовнішньоекономічних відносин України слід розуміти, що європейська інтеграція для України є шляхом покращення та модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вільний рух в середині інтеграційного об'єднання кваліфікованої робочої сили, товарів, послуг, факторів виробництва, а також це все передбачає вихід на єдиний спільний ринок. Співробітництво України з ЄС сприятиме досягненню нашої держави високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя та добробуту населення.

Отже, в Україні є необхідні передумови не тільки для економічного зростання, але й для економічного і соціального процвітання. Насамперед це значні людські, технологічні, виробничі і природні ресурси: кваліфікований персонал нового покоління, виробничий і науково-технічний потенціал, що послугує стартовим майданчиком для переходу до освоєння стратегічно важливого вектору міжнародних відносин з Європейським Союзом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейський союз [Електронний ресурс] / Ваш ключ до європейського союзу – Режим доступу до ресурсу: <http://www.turkaramamotoru.com/uk/-926.html>
2. Європейський союз [Електронний ресурс] / Ваш ключ до європейського союзу – Режим доступу до ресурсу: <http://euinfo.tut.su/>
3. Чалий В. Перспективи євроінтеграції України / В.Чалий //Аргументы и факты. – 2007. – № 25. – С. 6 – 10.
4. Нова Україна інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс] / Ваш ключ до нової України інституту стратегічних досліджень – Режим доступу до ресурсу: <http://newukraineinstitute.org>
5. Урядовий портал [Електронний ресурс] / Ваш ключ до урядового порталу – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kmu.gov.ua>
6. Урядовий портал [Електронний ресурс] / Ваш ключ до урядового порталу – Режим доступу до ресурсу: <http://www.epravda.com.ua/news/2015/01/16/522055/>
7. Урядовий портал [Електронний ресурс] / Ваш ключ до урядового порталу – Режим доступу до ресурсу: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/ukraine-eu-trade>
8. Скасування візового режиму з ЄС [Електронний ресурс] / Ваш ключ до скасування візового режиму з ЄС – Режим доступу до ресурсу: <http://gazeta.dt.ua/international>